

ԵՐԵՎԱՆԻ ՊԵՏԱԿԱՆ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆ

ԱՐԵՎԵԼԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ՀԱՐՑԵՐ

(Գիտական հոդվածների պարբերական ժողովածու)

№ 12

***Նվիրվում է պրոֆեսոր Գուրգեն Մելիքյանի ծննդյան
80-ամյակին***

**ԵՐԵՎԱՆ
ԵՊՀ ՀՐԱՏԱՐԱԿԶՈՒԹՅՈՒՆ
2016**

ЕРЕВАНСКИЙ ГОСУДАРСТВЕННЫЙ УНИВЕРСИТЕТ

ВОПРОСЫ ВОСТОКОВЕДЕНИЯ
(Периодический сборник научных статей)
№ 12

*Посвящается 80-летию профессора
Гургена Меликяна*

Ереван
Издательство ЕГУ
2016

YEREVAN STATE UNIVERSITY

PROBLEMS OF ORIENTAL STUDIES

(serial scholarly journal)

№ 12

*Dedicated to the 80th birthday anniversary of professor
Gurgen Melikyan*

YEREVAN
YSU PRESS

2016

3

**Հրատարակվում է Երևանի պետական համալսարանի
արևելագիտության ֆակուլտետի
գիտական խորհրդի որոշմամբ**

Ժողովածուի 12-րդ հատորի հրատարակումը ԵՊՀ
արևելագիտության ֆակուլտետի պրոֆեսորասախոսական
անձնակազմի համեստ նվերն է պրոֆեսոր
Գուրգեն Մելիքյանի ծննդյան 80-ամյակին

Խմբագրական խորհուրդ՝

- Մելիքյան Գուրգեն - Բ. գ. թ., պրոֆեսոր (*նախագահ*)
Ասատրյան Գառնիկ - Բ.գ.դ., պրոֆեսոր
Խաչիկյան Մարգարիտա - Բ.գ.դ., պրոֆեսոր
Խառատյան Ալբերտ - պ.գ.դ., պրոֆեսոր,
ՀՀ ԳԱԱ թղթակից-անդամ
Կարաբեկյան Սամվել - Բ.գ.թ., դոցենտ
Հովհաննիսյան Լավրենտի - Բ.գ.դ., պրոֆեսոր,
ՀՀ ԳԱԱ թղթ.-անդամ
Մելքոնյան Ռուբեն - Բ.գ.թ., դոցենտ
(*համարի պատասխանատու*)
Ոսկանյան Վարդան - Բ.գ.թ., դոցենտ
Մարգարյան Լևոն - պ.գ.դ., պրոֆեսոր
Սաֆարյան Ալեքսանդր - պ.գ.թ., պրոֆեսոր
Սաֆրաստյան Ռուբեն - պ.գ.դ., պրոֆեսոր,
ՀՀ ԳԱԱ ակադեմիկոս
Տոնիկյան Սոնա - Բ.գ.թ., դոցենտ

© ԵՊՀ հրատ., 2016

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

ԵՊՀ ՌԵԿՏՈՐ ԱՐԱՄ ՍԻՄՈՆՅԱՆԻ
ՇՆՈՐՀԱՎՈՐԱԿԱՆ ՈՒՂԵՐՁԸ ՊՐՈՖԵՍՈՐ
ԳՈՒՐԳԵՆ ՄԵԼԻՔՅԱՆԻ 80-ԱՄՅԱ
ՀՈՔԵԼՅԱՆԻ ԱՌԹՎ 5

ԳՈՒՐԳԵՆ ՄԵԼԻՔՅԱՆԸ 80 ՏԱՐԵԿԱՆ Է 8

ԱՐԱԲԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ ԵՎ
ՍԵՄԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ

Դավիթ Հովհաննիսյան
ՖԱԹԻՄԱՆ՝ ՈՐՊԵՍ ՇԻԱՅԱԿԱՆ
ԿՐՈՆԱԴԻՑԱԲԱՆԱԿԱՆ ՀԱՄԱԿԱՐԳԻ
ԱՌԱՆՑՔԱՅԻՆ ԿԵՐՊԱՐ 12

Հայկ Քոչարյան
ԻՆՏԵԼԵԿՏՈՒԱԼ ՄԵՆԱՎՈՐՈՒԹՅՈՒՆԸ
ՈՐՊԵՍ ՀԱՄԱՐԱԿՈՒԹՅԱՆ ԱՌՈՂՋԱՑՄԱՆ
ՀՆԱՐԱՎՈՐՈՒԹՅՈՒՆ. ԻԲՆ ԲԱԶԱ 20

Գ. Գևորգյան
Է. Ասատրյան
ՍՈՒԵԶԻ ՃԳՆԱԺԱՍԸ ԵՎ ԵԳԻՊՏՈՍԻ
ՌԱԶՄԱՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՆՈՐ
ԴԵՐԱԿԱՏԱՐՈՒԹՅՈՒՆՆ ԱՐԱԲԱԿԱՆ
ԱՇԽԱՐՀՈՒՄ 30

Է. Ասատրյան
ՆԱՍԵՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ. ՏԵՍՈՒԹՅՈՒՆ ԵՎ
ԳՈՐԾԱՌՈՒՅԹ 45

**ԹՅՈՒՐՔԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ ԵՎ
ՕՍՄԱՆԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ**

Ռուբեն Մելքոնյան

ՎԱԶԳԵՆ ԱՌԱՋԻՆ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԻ 1961 Թ.
ԹՈՒՐՔԻԱ ԿԱՏԱՐԱԾ ԱՅՑԻ ՈՐՈՇ
ՄԱՆՐԱՄԱՍՆԵՐԻ ՇՈՒՐՁ (ԱՐԽԻՎՍՅՈՒՆ
ՓԱՍՏԱԹՂԹԵՐԻ ԼՈՒՅՄԻ ՆԵՐՔՈ)..... 58

Ալեքսանդր Սաֆարյան

ԹՅՈՒՐՔԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ՝ ԶԻՅԱ
ԳՅՈՔԱԼՓԻՑ ՀԱՐՅՈՒՐ ՏԱՐԻ ԱՆՑ 67

Լուսինե Սահակյան

ՀԱՄՇԵՆԸ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՁԵՌԱԳՐԵՐՈՒՄ 80

Անի Սարգսյան

ԲՆՈՒԹՅԱՆ ԹԵՄԱՏԻԿԱՆ ԲԱՔԻԻ ԴԻՎԱՆՈՒՄ 97

Միրանույշ Գալշոյան

ՕՍՄԱՆՅԱՆ ԿԱՅՄՐՈՒԹՅՈՒՆՈՒՄ
ԹՈՒՐՔՄԵՆԱԿԱՆ ՑԵՂԵՐԻ ԲՈՆԻ
ՎԵՐԱԲՆԱԿԵՑՄԱՆ ԱՆԴՐԱԴԱՐՁԸ
ՅԱՇԱՐ ՔԵՄԱԼԻ «ՀԱԶԱՐ ՈՒ ՄԻ ՑՈՒԼԵՐԻ
ԼԵԳԵՆԴԸ» ՎԵՊՈՒՄ 109

Նաիրա Գինոսյան

ՀԱՅԵՐՆ ՕՍՄԱՆՅԱՆ ԿԱՅՄՐՈՒԹՅԱՆ ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ
ԿՅԱՆՔՈՒՄ (XIX ԴԱՐԻ ԵՐԿՐՈՐԴ ԿԵՍ –
XX ԴԱՐԻ ՍԿԻԶԲ) 120

Արա Ազատյան

ԱԼԵՔՍԱՆԴՐԱՊՈԼԻ ՊԱՅՄԱՆԱԳԻՐԸ ՀԱՅ
ՊԱՏՄԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ՄԵՁ 139

Արթուր Դումանյան
ԲԱՆԱԿԻ ԴԵՐԸ ԹՈՒՐՔԻԱՅԻ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ
ԿՅԱՆՔՈՒՄ 1920-1970-ԱԿԱՆ ԹՎԱԿԱՆՆԵՐԻՆ.
ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ԱԿՆԱՐԿ 158

Արշակ Գևորգյան
1960 Թ. ԹՈՒՐՔԱԿԱՆ ՌԱԶՄԱԿԱՆ
ՀԵՂԱՇՐՋՄԱՆ ԱՄՆ-Ի ՆԵՐԳՐԱՎՎԱԾՈՒԹՅԱՆ
ՀԱՐՑԻ ՇՈՒՐՋ 180

Հայկ Մարգարյան
ԹՈՒՐՔԻԱՅԻ ԽՈՇՈՐ ՔԱՂԱՔՆԵՐԻ ՍՈՒՆԻՑԻՊԱԼ
ԿԱՌԱՎԱՐՄԱՆ ԱՌԱՆՁՆԱՀԱՏԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ
ԵՐԿՐԻ ՕՐԵՆՍԴՐԱԿԱՆ ԱԿՏԵՐՈՒՄ ԿԱՏԱՐՎԱԾ
ՓՈՓՈԽՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՀԱՄԱՏԵՔՍՏՈՒՄ 196

Նաիրա Պողոսյան
ՌՈՒՄ-ԹՈՒՐՔԱԿԱՆ ՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ
ԱՐՏԱՑՈՂՈՒՄԸ ԱՀՄԵԴ ՋԵՄԱԼ ՓՈՇԱՅԻ
ՀՈՒՇԵՐՈՒՄ 208

Լիլիթ Մովսիսյան
ԺԱՄԱՆԱԿԱԿԻՑ ԱԴՐԲԵՋԱՆԱԿԱՆ
ԷԼԵԿՏՐՈՆԱՅԻՆ ԼՐԱՏՎԱՄԻՋՈՑՆԵՐԻ՝
ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԵՎ ՌԱԶՄԱԿԱՆ ԲՆՈՒՅԹԻ
ՀՐԱՊԱՐԱԿՈՒՄՆԵՐԻ ԲԱՌԱՊԱՇԱՐԱՅԻՆ
ՊԱՏԿԵՐԸ 217

Ժալդաս Աղիբաև
ՂԱԶԱԽՍՏԱՆ-ՀԱՅԱՍՏԱՆ. ՄԻՋՊԵՏԱԿԱՆ
ՀԱՄԱԳՈՐԾԱԿՑՈՒԹՅԱՆ ՀԻՄՆԱԿԱՆ
ՈՒՂՂՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ (ռուսերեն) 225

ԻՐԱՆԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ

Գուրգեն Մելիքյան
«ՓԻՅԱԹԱԹԱՆ ՓԻԼԸ ՂԱՆԴԱՂՈՒՄ» ԱՐՑԱԽԻ
ԲԱՐԲԱՌՈՒՄ ՄԻ ՔԱՆԻ ՊԱՐՍԿԱԿԱՆ
ՓՈԽԱՌՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՇՈՒՐՋ 236

Վարդան Ոսկանյան
ՈՐՈՇ ՀԱՅԿԱԲԱՆՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ
ԿՈՎԿԱՍՅԱՆ ՊԱՐՍԿԵՐԵՆՈՒՄ 240

Հասմիկ Կիրակոսյան
ԲԱՐԲԱՌԱՅԻՆ ՄԻԱՎՈՐՆԵՐ ԻՐԱՆԱԿԱՆ
ՏԵՂԱՆՈՒՆՆԵՐՈՒՄ 249

Քնարիկ Միրզոյան
Թադևոս Չարչյան
ՈՐՈՇ ՊԱՐԿԵՐԵՆ ՓՈԽԱՌՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ
ԹԱԹԱՐԵՐԵՆՈՒՄ (անգլերեն) 255

Արտյոմ Տոնոյան,
Հովհաննես Սարգսյան
ՀԵՏՄԱՐԶՊԱՆԱԿԱՆ ԱՂՎԱՆՔՈՒՄ «ՔՈՒՐԴ»
ԱՆՎԱՆ ՄԻ ՔԱՆԻ ԱՐԱԲԱԿԱՆ
ՀԻՇԱՏԱԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԽՆԴԻՐԸ 262

Ահարոն Վարդանյան
ՂԱՐԱԲԱՂԻ ԲԱՐԲԱՌՈՒՄ ՆՈՐ ԻՐԱՆԱԿԱՆ ՈՐՈՇ
ՓՈԽԱՌՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՇՈՒՐՋ 273

Թերեզա Ամրյան

ՍՈՒՖԻԱԿԱՆ ՍԻՐՈՒ ԵՎ ԱՐԲԵՑՈՒՄԻ ԳԱՂԱՓԱՐԸ
ԵԶԴԻԱԿԱՆ ԿՐՈՆԱԿԱՆ ՀԻՄՆԵՐՈՒՄ 281

Սվետլանա Հարությունյան

ԶՐԱԴԱՇՏԱԿԱՆ ՏՈՆԱՑՈՒՅՑԸ ԵՎ ԳԼԽԱՎՈՐ
ՏՈՆԵՐԸ 295

Լիլիթ Սաֆրաստյան

ԻՐԱՆԱԿԱՆ ՎՏԱՐԱՆԴԻ ԿԻՆՈՅԻ ՆՈՐԺԱՄԱՆԱԿՅԱ
ԸՆԿԱԼՈՒՄՆԵՐԸ. ՄՈՀՍԵՆ ՄԱԽՄԱԼԲԱՖ, ՇԻՐԻՆ
ՆԵՇԱՏ 304

Գառնիկ Գևորգյան

ԺՈՂՈՎՐԴԱԿԱՆ ՎԵՊԻՑ (ԴԱՍԹԱՆԻՑ)
ՊԱՏՄԱՎԵՊ 320

Հովհաննես Խոբիկյան

ԿԱՐԻԱՆ ԱՔԵՄԵՆՅԱՆ ՊԱՐՍԿԱՍՏԱՆԻ
ՎԱՐՉԱԿԱՆ ՀԱՄԱԿԱՐԳՈՒՄ 331

Արմեն Իսրայելյան

ԻՐԱՆԻ ՏԱՐԱԾՔԱՅԻՆ ԱՄԲՈՂԶԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆԸ
ՍՊԱՌՆԱՑՈՂ ՄԱՐՏԱՀՐԱՎԵՐՆԵՐՆ ԻՍԼԱՄԱԿԱՆ
ՀԵՂԱՓՈԽՈՒԹՅՈՒՆԻՑ ՀԵՏՈ 344

ԳՈՒՐԳԵՆ ՎՐԵԺԻ ՄԵԼԻՔՅԱՆ 355

ՊՐՈՑԵՍՈՐ ԳՈՒՐԳԵՆ ՎՐԵԺԻ ՄԵԼԻՔՅԱՆԻ
ԳԻՏԱԿԱՆ ԵՎ ՄԵԹՈԴԱԿԱՆ
ԱՇԽԱՏԱՆՔՆԵՐԻ ԸՆՏՐԱՆԻ 367

ՀԱՅԵՐՆ ՕՍՄԱՆՅԱՆ ԿԱՅՐՈՒԹՅԱՆ ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ
ԿՅԱՆՔՈՒՄ
(XIX ԴԱՐԻ ԵՐԿՐՈՐԴ ԿԵՍ – XX ԴԱՐԻ ՍԿԻԶԲ)

Բանալի բառեր՝ տնտեսական կյանք, Օսմանյան կայսրություն, գյուղատնտեսություն, արհեստներ, ոսկերչություն, մեդալագործություն, շերամապահություն, զինագործություն, գավառ, արտադրանք

Օսմանյան կայսրության տիրապետող ժողովուրդ հանդիսացող թուրքերի սոցիալ-տնտեսական զարգացումը հետ էր մնում նրանց ճնշման տակ գտնվող ոչ մահմեդական ժողովուրդների զարգացումից: Հայերը, հույները, մյուս ժողովուրդների ներկայացուցիչները, ենթարկվելով կրոնական խտրականության, այնուամենայնիվ, մեծ դեր էին կատարում առևտրի ու արհեստների մեջ՝ ունենալով մշակութային բարձր մակարդակ: Արտասահմանում բարձրագույն մասնագիտական կրթություն ստացած հայերը, վերադառնալով Օսմանյան կայսրություն, մեծ ներդրում են ունեցել տնտեսության զարգացման մեջ: Այդ մասին վկայում են նաև այլազգի պատմաբաններն ու ուսումնասիրողները:

«Թուրքիայի տնտեսական կյանքում հայերը առաջնային դեր են խաղում, գյուղատնտեսությամբ զբաղվող հայերը առանձնանում են աշխատասիրությամբ, ուշադրությամբ և նպատակալացությամբ: Քաղաքներում ոչ մի կարևոր բնագավառ (տեխնիկա, գիտություն, արվեստ, արհեստներ) առանց հայերի մասնակցության հնարավոր չէ: Լավագույն բժիշկները, փաստա-

* Պատմական գիտությունների թեկնածու, ԵՊՀ թյուրքագիտության ամբիոնի դոցենտ: Էլ. փոստ՝ naira.ginosyan@ysu.am

բանները, դասախոսները, ինժեներները, դերասանները, բանկիրները, գործարարները, առևտրականները՝ հայերն են»¹:

«Վաղ ժամանակներից հայերի ընտանեկան և համայնական ամուր կառույցները հենվել են սիրված զբաղմունքների՝ հողագործության, առևտրի ու արհեստագործության, ինչպես նաև գիտության նկատմամբ մեծ սիրո և հարգանքի վրա»²:

«Մինչև վերջին ժամանակը թուրք քաղաքաբնակը հազվադեպ էր լինում վաճառական... առևտուրը նրանք թողել էին հայերին, հույներին և հրեաներին: ...Տնտեսական կյանքը երկրում գլխավորապես քրիստոնյաների ձեռքում է: Բանկերն ու ծնունդ առնող արդյունաբերական ձեռնարկությունները կառավարվում են հույների կողմից, իսկ հայերն առևտրական գործերն են անում: Մինչև վերջերս թուրքերը համարում էին, որ իրենց վայել չէ աշխատելը, արտադրությամբ կամ առևտրով զբաղվելը: Այժմ գլխի են ընկել և ուրախ կլինեին մրցակցել և՛ օսմանյան քրիստոնյաների, և՛ եվրոպացիների ու լևանտացիների հետ, բայց դրա համար ո՛չ հմտություն ունեն, ո՛չ տոկոսություն, ո՛չ փող: Նույնիսկ բանվորների, արհեստավորների մեջ թուրքերը քիչ են: Ինժեներները, բժիշկները, փաստաբանները, բոլոր ազատ մասնագիտությունները, որոնք աշխատանք ու լարում են պահանջում, գրեթե ամբողջովին զբաղեցված են առավելապես արևմուտքում կրթություն ստացած քրիստոնյաների կողմից»³:

Փորձենք ներկայացնել հայերի դերն Օսմանյան կայսրության մի շարք նահանգների տնտեսական կյանքում:

XIX դարի վերջին, հատկապես 1880-1895 թթ. Խարբերդն իր գավառներով հասել էր տնտեսական զարգացման բարձր մակարդակի: Արհեստները գրեթե ամբողջությամբ հայերի ձեռքում էին: Տարածված արհեստներից էին դերձակությունը, կոշկակարությունը, երկաթագործությունը, դարբնությունը, պղնձագոր-

¹ Голобородько Н., Турция, М., 1913, с. 221.

² Фон Гакстгаузен А., Закавказский край, СПб., 1857, с. 211.

³ Тыркова А., Старая Турция и младотурки, (Год в Константинополе), П., 1916, с. 131-132.

ծությունը, կտավագործությունը, կաշեգործությունը, հյուսնությունը, կավագործությունը, բրուտագործությունը, մանածագործությունն ու գորգագործությունը⁴: Արտադրում էին լայն պահանջարկ ունեցող կենցաղային իրեր՝ անոթներ, խեցեղեն, կճուճներ⁵:

Ոսկերչությամբ զբաղվում էին միայն հայերը: Խարբերդի ոսկերչությունը մի քանի հայ ընտանիքների ավանդական մենաշնորհն էր և փոխանցվում էր սերնդեսերունդ: Նրանցից էին Սողիկյանների, Ուզունյանների, Տինձյանների, Սարաֆյանների, Մամուրյանների, Բաղնեցյանների գերդաստանները:

Խարբերդի նահանգի Հյուսեյնիկ գյուղում զարգացած էր կտավագործությունը, կային կաշեգործներ, օձառագործներ (Վարդան Վեզմեյան), կահույքագործներ, առաջնակարգ դերձակներ (Հարություն Թաշձյան, Գևորգ Մարյան, Կարապետ Զուլումյան)⁶, զինագործներ (Բաբա Թեֆենքձյան և նրա որդին՝ Միհրանը), դարբին երկաթագործներ (Սեդրակ Ավագյանը, Նշան Պոյաձյանը, Բարիկյան եղբ., Պողոս Սարգսյանը), շաքար և մոմ պատրաստող վարպետներ (Կորկոտյան): Ժամագործներից հայտնի էին Փիլիպոս Փիլիպոսյանը, Տիգրան Բրուսյանը, Մարտիրոս Թաշձյանը: Հյուսեյնիկցի առաջին լուսանկարիչները Միհրան Թյությունձյանը և Սուրսուրյան եղբայրներն էին: 1915 թ. Թյությունձյանների և Սուրսուրյանների արհեստանոցներն ավերվեցին, իրենք էլ սպանվեցին⁷:

Խարբերդի կլիման և թթաստանների առատությունը նպաստել էին շերամաբուծության զարգացմանը: Խարբերդում այն «միանգամայն նոր ճյուղ է և վերջին 10-20 տարում հասել է նշանակալից հաջողությունների, որը բացատրվում է ինչպես Մեզիրե քաղաքում երկու մետաքսագործական ֆաբրիկաների ստեղ-

⁴ Վահե Հայկ, Խարբերդ և անոր ոսկեղեն դաշտը, հուշամատյան (պատմական, մշակութային և ազգագրական), Նյու-Յորք, 1959, էջ 661:

⁵ Ճիգմեձյան Մ., Խարբերդ և իր զավակները, ԱՄՆ, 1955, էջ 89:

⁶ Վահե Հայկ, նշվ. աշխ., էջ 672:

⁷ Նույն տեղում, էջ 674:

ծումով, այնպես էլ Դիարբեքիի և Սալաթիա տանող հաղորդակցության միջոցների բարելավմամբ»⁸:

Շերամապահության գլխավոր կենտրոնները Խարբերդի, Սեբաստիայի, Դիարբեքիի, Բիթլիսի (հատկապես Սասունի կապայում) վիլայեթներն էին: «Կային անհատներ, որոնք մինչև 100 լիտր շերամ էին դուրս բերում տարեկան»⁹:

1860-1870-ական թթ., երբ Եվրոպայում շերամաբուծության կարևոր կենտրոններում պղպեղախտը և փտախտը մեծ ավերածություններ պատճառեցին, Խարբերդի շրջանը կարողացավ զերծ մնալ համաճարակից և մեծաքանակ առողջ հունք ստանալ ու մատակարարել վնաս կրած երկրներին: Խարբերդը նաև բամբակենու մշակության գլխավոր կենտրոններից էր: Բամբակագործությունն ուներ մեծ նշանակություն և ընդգրկում էր պիտանի հողերի 30-90 տոկոսը¹⁰: Բամբակի մշակությամբ զբաղվում էին գլխավորապես հայերը, անհամեմատ քիչ՝ թուրքերը և քրդերը¹¹:

Խարբերդի նահանգում շերամաբուծության զարգացման հետ էր կապված մետաքսագործության զարգացումը: Այդ արհեստի նախաձեռնողները երկու ընտանիքներ էին՝ Քյուրքյանները՝ Խարբերդում, Ֆարբիկատոբյան եղբայրները՝ Մեզիբեում: Առաջին մետաքսի գործարանը 1881 թ. կառուցել է Գրիգոր էֆ. Քյուրքյանը: Նրա որդի Խոսրովն ավարտելով տեղական վարժարանը՝ 1883 թ. Ֆրանսիայում (Լիոն) կատարելագործել էր իր գիտելիքները մետաքսագործության մեջ: 1884 թ. վերադարձել է Խարբերդ՝ իր հետ բերելով նոր անհրաժեշտ սարքավորումներ, վերանորոգել գործարանը և գործածելով շոգեշարժ մեքենաներ՝ արտադրել հազվագյուտ գեղեցկությամբ ու որակով մետաքսյա

⁸ Համբարյան Ա., «Արևմտյան Հայաստանի տնտեսությունը 1856-1914 թթ.», Արմավիր, 2003, էջ 70:

⁹ «Մշակ», 1895 թ., մարտի 16, թիվ 31:

¹⁰ Колюбакин А., «Материалы для военно-статистического обозрения Азиатской Турции», т. 3, ч. 1, отд. 2, Тифлис, 1891, с. 444.

¹¹ Նույն տեղում, էջ 138

ապրանքներ, որոնց համբավը տարածվում էր մինչև Կ. Պոլիս: Խոսքովի գործարանի արտադրած կերպասե վարագույրները զարդարում էին սուլթան Համիդի պալատը: Գործարանը գործել է մինչև 1914 թ.¹²: Քյուրքչյան գերդաստանը զբաղվել է նաև մուշտակագործությամբ¹³:

Ֆաբրիկատորյանների հայրը 1837 թ. Արաբկիրից գալիս է Խարբերդ, այնուհետև գնում Անգլիա, որտեղ յոթ տարի աշխատում և սովորում է մետաքսագործություն¹⁴: Վերադառնալով Խարբերդ, 1870 թ. կառուցում է մետաքսի գործարան, որտեղ Եվրոպայից և Ամերիկայից բերված մեքենաներով արտադրում էին նաև բամբակի մանած և կտավ¹⁵: Գործարանում աշխատում էր 200-300 բանվոր: 1884 թ. գործարանի արտադրանքը ներկայացվել է Լիոնի ցուցահանդեսում և արժանացել մրցանակի: 1902 թ. Ֆաբրիկատորյանի մահից հետո գործը շարունակել են զավակները՝ Մանասը, Տիգրանը, Մամվելը, Կարապետը, Ահարոնը¹⁶: 1915 թ. նրանք զոհ գնացին հայկական կոտորածներին¹⁷:

Խոյլու գյուղաքաղաքում կենտրոնացված էր կաշվի մշակումն ու արտահանումը, ինչն ամբողջությամբ հայերի ձեռքում էր¹⁸: Հումք էր ներմուծվում Պարսկաստանից, Ռուսաստանից, Հնդկաստանից և այլ երկրներից: Հիմնական ներմուծողներն էին Գյուլբենկյանները և Դրամփյանները:

1870 թ. Խարբերդի Սինամուտ գյուղում եղբայրներ Աբրահամ, Բարիջան, Մանուկ Բարիկյանները հիմնեցին երկաթաձուլարան¹⁹: Աբրահամը զինագործ էր, Բարիջանը՝ ոսկերիչ: Խոտայուտ գետի ջրերի հոսքն օգտագործեցին գործարանի մե-

¹² Ճիզվեճյան Մ., նշվ. աշխ., էջ 89-90:

¹³ Նույն տեղում, էջ 89:

¹⁴ Նույն տեղում, էջ 92:

¹⁵ Չոբմիսյան Լ., նշվ. աշխ., էջ 167:

¹⁶ Նույն տեղում, էջ 641:

¹⁷ Նույն տեղում, էջ 643:

¹⁸ Ճիզվեճյան Մ., նշվ. աշխ., էջ 91:

¹⁹ Վահե Հայկ, նշվ. աշխ., էջ 644:

քենաները աշխատացնելու համար, միաժամանակ կառուցեցին ջրաղացներ՝ օգտագործելով ջրի հոսանքի ուժը: 1880 թ. կրտսեր եղբայրը՝ Մանուկը, մեկնում է Ամերիկա՝ կատարելագործվելու և նոր մեքենաներ ձեռք բերելու նպատակով: Նա այնտեղ ծանոթանում է Տիգրան Դերձակյանի (Թերգյանի) հետ, որն այդ բնագավառում մեծ փորձ ուներ: Վերջինս Բարիկյան եղբայրների թելադրանքով, գործիքներով ու սարքավորումներով՝ (ճախարակ, երկաթ ծակող և ձևավորող մեքենա, շոգեմեքենա, հովհար) գալիս է Խարբերդ: Այդ ժամանակ Ամերիկայից վերադառնում է նաև Մանուկը՝ մեծ փորձ ձեռք բերած²⁰: Գործարանը կատարելագործվում է. կառուցում են նոր հնոցներ, արտադրում երկրագործական գործիքներ, որոնք ուղարկվում են Օսմանյան կայսրության զանազան շրջաններ և արտահանվում Պարսկաստան: Նրանց երկաթագործարանում վերանորոգում էին կարի, մսի մեքենաներ, հրացաններ, դաշտամշակման զանազան գործիքներ: Կայսրության բոլոր հրացաններն այդտեղ էին վերանորոգվում:

Խարբերդի նահանգի Լուսատու-Բազմաշեն գյուղաքաղաքը հայտնի էր ձիթհան գործարանով, որի արտադրանքն արտահանում էին Արաբկիր, Բալու, Մալաթիա, Դերսիմ, Տիգրանակերտ և այլ քաղաքներ: Բազմաշենցի բոլոր արհեստավորները հայեր էին՝ հյուսներ, կոշկակարներ, ներկարարներ, շաքարագործներ, սափրիչներ: Գյուղը հայտնի էր իր ջորեպաններով: Նրանք ճամփորդում էին բեռնատար կառքերով տարբեր քաղաքներ: Նրանց մեջ հայտնի էր Հաճի Զատուրը (Մաղաքյան): Նա իր բազմաթիվ ջորիներով մեծաքանակ ապրանքներ էր տեղափոխում, մասնավորապես Ադանա: Նա տեղափոխում էր նույնիսկ կանխիկ դրամ²¹:

Քեսիրիկ գյուղում զարգացած էր բանջարամշակությունը, գինեգործությունը, բամբակի մշակումը²²: Գյուղն ուներ երկու ձա-

²⁰ Նույն տեղում, էջ 645:

²¹ Նույն տեղում, էջ 844:

²² Նույն տեղում, էջ 882:

վարի գործարան, որոնք պատկանում էին Փաշոյաններին և Յաղճյաններին:

XIX դարի երկրորդ կեսին Թլկատիի արհեստավորները պատրաստում էին բամբակը՝ կորիզից, ցորենը՝ հարդից մաքրող մեքենաներ, երկրագործական գործիքներ, դռներ, պատուհաններ, որը վաճառում էին տեղում և հեռավոր գյուղերում: Հայտնի էին Մինաս Տեր-Մինասյանը, Գրիգոր Եղոյանը: XIX դ. 80-90-ական թթ. վարպետ որմնադիրներ էին Պետրոս Նաջարյանը, Հովակիմ և Կարապետ Մուշոյան եղբայրները: Նրանք գծագրում էին կամուրջների և շենքերի հասակագծեր, ղեկավարում դրանց շինարարությունը: 1880-1890 թթ. Թլկատիի ասպհովում էր ամբողջ Խարբերդի նահանգի կաշվի պահանջարկի 2/3-ը: Այս գործով զբաղվում էին 35 ընտանիքներ՝ որոնցից հայտնիներն էին Կոշկակարյանները, Փափագյանները, Մուրադյանները, Կորկոթյանները, Քյուլոբյանները²³:

Նահանգի գյուղերից էր Գումքը, որտեղ զբաղվում էին շերամապահությամբ, մետաքսի արտադրությամբ: Արտադրում էին կաշի, կոշիկ, կտավ, թել, փայտ: Կային հայտնի կաշեգործներ՝ Պոլոյան, Կոշկակարյան²⁴:

Բիթլիսում տարածված արհեստներ էին ոսկերչությունը, կոշկակարությունը, զինագործությունը, հյուսնությունը, ժամագործությունը, դերձակությունը և պայտարարությունը²⁵: Ջարգացած էր նաև կտավագործությունը, մետաքսագործությունը, գորգագործությունը: Բիթլիսում այնպիսի կտավ էին պատրաստում, իսկ Խարբերդում՝ գորգ գործում, որոնց նմանակը ոչ մի տեղ չկար²⁶:

Վանում տարածված էին ոսկերչությունը, փորագրությունը, կավագործությունը, հյուսնությունը, կոշկակարությունը, ժամագործությունը, որմնադրությունը, կտավագործությունը, դերձա-

²³ Վահե Հայկ, նշվ. աշխ., էջ 798:

²⁴ Նույն տեղում, էջ 916:

²⁵ Մասիս, 1881, հոկտեմբերի 17:

²⁶ Սրվանձտյանց Գ., Համով-հոտով, էջ 106:

կույթունը, պղնձագործությունը: Կային վաթսունին մոտ արհեստանոցներ: Գլխավորապես պատրաստում էին հովանոցի բռնակներ, դանակներ, պատառաքաղներ, բաժակներ, ձեռնափայտեր, ծխախոտի տուփեր²⁷:

Ոսկերչությունը Վանի ավանդական արհեստներից էր, որը ծաղկում ապրեց 1890-ական թվականներից: Վանը վաղուց հռչակված էր իր ոսկյա և արծաթյա իրերով, որոնք մեծ քանակությամբ արտահանվում էին Եվրոպա և Ամերիկա²⁸: Մեծ համբավ ունեին նրանց պատրաստած արծաթյա ծխախոտատուփերը: Տարեկան Վան էր մտնում 100 փութ արծաթ, որից պատրաստված իրերը մեծամասամբ արտահանվում էին: 1902 թ. Վանից արտահանվել է 7000 ծխախոտատուփ²⁹: Վանում 1909 թ. կար 60 ոսկերիչ, 8 ատաղձագործ, 75 դերձակ, 100 կոշկակար, 200 երկաթագործ դարբին և այլն³⁰: Ավանդական արհեստ էր համարվում նաև փորագրությունը, որը ոսկերչության կարևոր ճյուղն էր: Փորագրիչ վարպետների թիվը հասնում էր 25-ի:

Զարգացած էր նաև մուշտակագործությունը, կոշկակարությունը, դերձակությունը, շալագործությունը. շալը պատրաստում էին այծի մազից: Վանում կար 100-ի չափ կտավի գործարան՝ 300 դագգահով, տարեկան արտադրվում էր 100.000 փութ կտավ: 1880-ական թթ. վանեցիների կենցաղ մուտք գործեց «Զինգեր» կարի մեքենան, ինչը նպաստեց դերձակության զարգացմանը: Վանում կար 7 կաշվի գործարան, որտեղ աշխատում էին 30-ի չափ վարպետներ³¹:

Վանում գյուղատնտեսության զարգացած ճյուղերից էին այգեգործությունը, երկրագործությունը, խաղողագործությունը: Վիլայեթը հարուստ էր բանջարանոցներով և սեխի այգիներով: Խաղողագործության հետ կապված՝ զարգացած էր գինեգոր-

²⁷ «Армянский вестник», 1916, N 12-13, с. 13.

²⁸ Նույն տեղում, N 4, p. 14.

²⁹ «Մուրճ», N 8, Թիֆլիս, 1904, էջ 28:

³⁰ Ա-Դո, նշվ. աշխ., էջ 18:

³¹ «Մուրճ», նշվ. տեղ., էջ 30-33:

ծությունը: Չարգացած էր նաև ծխախոտագործությունը, 1860-1870-ական թթ. հատկապես Հեքեարի սանջակի Ջուլաբերկ ու Շանդինա կազաններում մշակում էին բարձրակարգ ծխախոտ: 1901 թ. սկսած Վանի վիլայեթը յուրաքանչյուր տարի արտադրում էր 200000 կգ ծխախոտ³²:

Վանա լճի շրջակայքի բնակչության հիմնական զբաղմունքներից մեկը ձկնորսությունն էր: Լճի տառեխ ձուկը վաճառվում էր ինչպես երկրի ներսում, այնպես էլ արտահանվում Ռուսաստան և Եվրոպա: Արտահանվում էր նաև լճի ջրից ստացվող բորակը³³:

Դիարբեքիի (Տիգրանակերտի) վիլայեթում և նրա շրջակայքում զարգացած էին շերամապահությունը, կտավագործությունը, մետաքսագործությունը: Արտադրում էին մանուս, կերպասեղեն, բամբակյա գործվածքներ: Եվրոպական ապրանքներ քիչ էին ներմուծվում, ընդարձակ առևտուրը հիմնվում էր տեղական ապրանքների վրա: Դիարբեքիում «արհեստը և առևտուրը մեծամասամբ քրիստոնեաք կրներ: Հայերն իբրև արհեստավոր ճարտար են, իբրև վաստակավոր՝ ամեն գործի հետամուտ են...»³⁴:

Էրզրումը (Կարինը) ոչ միայն առևտրի, այլև արհեստի կենտրոն էր: Քաղաքի 15.000 հայերից ավելի քան 10000-ը զբաղվում էին արհեստներով՝ դերձակությամբ, կոշկակարությամբ, ոսկերչությամբ, պղնձագործությամբ, հյուսնությամբ, պայտարությամբ, դարբնությամբ, զինագործությամբ, ժամագործությամբ, թիթեղագործությամբ, որմնադրությամբ, գորգագործությամբ³⁵: Հայերը հիմնել էին 6 խաղախորդարան, 6 ներկատուն, 3 բրուտագործարան, 4 ապուխտի գործարան: Արհեստավորները պատրաստում էին «պարսկական տապան» կոչվող զենքեր և հրանոթներ³⁶, որակյալ կողպեքներ և ամենանուրբ կերպով փորագրում պողպատի վրա: «Թուրքիայում չկար մի այլ քաղաք,

³² Սրվանձտյանց Գ., Թորոս Աղբար, մաս Բ, Պոլիս, 1884, էջ 211:

³³ Համբարյան Ա., նշվ. աշխ., էջ 126:

³⁴ Սրվանձտյանց Գ., նշվ. աշխ., էջ 211:

³⁵ Ա-Դո, նշվ. աշխ., էջ 163:

³⁶ «Բազմավեպ», նշվ. տեղ., էջ 298:

որտեղ պատրաստեին որակով ու թեթև պղնձեղեն, թասեր և այլ տնտեսական ապրանքներ, կարեին գեղեցիկ, էժան ու որակով կոշիկներ, մանավանդ կրկնակոշիկներ, ինչպես արվում էր Էրզրումում»³⁷: Էրզրումի վիլայեթի գյուղացիներն զբաղվում էին նաև ձկնորսությամբ, վարպետացած էին քարտաշության մեջ³⁸:

Ջարգացած արհեստներից էր դերձակությունը: Հայ դերձակները մասնագիտացել էին չարշաֆի պատրաստման մեջ (դա թիկնոցի տեսակ էր, որ հագնում էին մահմեդական կանայք): Ոսկերիչների պատրաստած ոսկեթել և արծաթյա գոտիները հայտնի էին Անգլիայում և Ֆրանսիայում³⁹: Կաղզվանից բերված սև սաթ հանքանյութից պատրաստում էին բաժակներ, զարդեղեն և այլ առարկաներ, որոնք 1871 թ. բարձր գնահատանքի են արժանացել Վիեննայի ցուցահանդեսում⁴⁰:

XIX դարի վերջին քառորդում Կեսարիան գորգագործական մանուֆակտուրայի կենտրոնն էր: 1880 թ. Նիկողոս Նալբանդյանը հիմնում է գորգի գործարան⁴¹, որտեղ դազգահների թիվը հասնում էր 7000-8000-ի: 1880 թ. և 1884 թ. հիմնվեց ևս երկու մեծ գործարան: 1897 թ. Կեսարիայում արտադրվել է բրդյա և մետաքսյա 3000 գորգ, 1902 թ.՝ 10000 գորգ⁴²: Գլխավոր գործարանատերերն էին Հակոբ Պալյանը, Ռուբեն Եսագուլյանը, Միհրան Եփրեմյանը, Դանիել Սարաֆյանը: Գորգագործությունը դարձել էր կարիքավոր ընտանիքների ապրուստի միջոց, նույնիսկ տներում ունեին 1-2 դազգահ⁴³: Վաղ ժամանակներից կեսարացիները հայտնի ջուլիակներ էին: Հաջի Կարապետ Գասարջյանը 1875 թ. Կեսարիայում հիմնեց գործարան, որն ուներ 500 աշխատող, 400 դազգահ, ուր արտադրում էին սրբիչներ, «ալաջա» կոչվող գունավոր կտավ, ջեջիմ: Նրա արտադրանքը ճանաչված էր

³⁷ Փափագյան Վ., Երկերի ժողովածու, հ. 5, Ե., 1959, էջ 378:

³⁸ Նույն տեղում, էջ 473:

³⁹ «Բազմավեպ», նշվ. տեղ., էջ 297:

⁴⁰ Նույն տեղում, էջ 297:

⁴¹ Ղազարյան Հ., նշվ. աշխ., էջ 303:

⁴² Ալպոյաճյան Ա., նշվ. աշխ., էջ 1503:

⁴³ Նույն տեղում, էջ 1503:

«Գասարջը-Օղլու ալաջասը» անունով: 1890-ական թթ. կեսարացիները յազմայի արտադրությամբ գերազանցում էին բոլոր արտադրողներին. նրանց արտադրանքը վաճառվում էր Օսմանյան կայսրության բոլոր շուկաներում⁴⁴:

Մեքսսոսիան գորգագործության բնագավառում չէր զիջում Կեսարիային: 1880-ական թվականներին հայտնի էր «Արմենակ Թորգոմյան» գորգագործարանը՝ տեղադրված յոթ ընդարձակ շենքերում⁴⁵: Մեքսսոսիայի 150 գործարաններից 130-ը պատկանում էր հայերին, 17 700 բանվորներից 14 000-ը հայեր էին⁴⁶:

Մեքսսոսիայից Ստեփան անունով մի հայ արհեստավոր 1867 թ. Փարիզի ցուցահանդեսում արժանացել է վկայականի՝ վիրաբուժության և մանկաբարձության մեջ կիրառվող գործիքներ պատրաստելու համար, «որոնք ամենակատարյալ դատվեցան»⁴⁷:

Մարաշի գրեթե բոլոր բժիշկները, դեղագործները, փաստաբանները, լուսանկարիչները հայեր էին: Դերձակությամբ, կոշկակարությամբ, հյուսնությամբ, կավագործությամբ, որմնադրությամբ, ոսկերչությամբ, պղնձագործությամբ ամբողջովին զբաղվում էին հայերը: Այստեղի ջուլհակները գործում էին գորգեր, գոտիներ, կարպետներ, ոսկեգոծ թելերով զարդարված ալաջաներ: 1890 թ. 30-ից ավելի կահույքագործ կար⁴⁸:

Ակնում կային 11 մանուսայի, 7 յազմայի, 9 մուշտակի, 7 կաշվի գործարան, 8 ներկատուն:

Խնուսում զարգացած էր կտավագործությունը, գորգագործությունը: Արտադրում էին օճառ, պանիր, մանուսա⁴⁹:

Այնթափում մինչև 1850 թ. բամբակի թել մանուս էին ճախարակով: Եվրոպայից գունավոր և սպիտակ թելեր ներմուծելուց հետո ձեռք բերեցին կատարելագործված դազգահներ, որոնց

⁴⁴ «Բյուզանդիոն», Պոլիս, 26 մարտ, 1898:

⁴⁵ Ղազարյան Հ., նշվ. աշխ., էջ 305:

⁴⁶ Կիրակոսյան Զ., Առաջին համաշխարհային պատերազմը և արևմտահայությունը, Ե., 1967, էջ 88:

⁴⁷ «Բազմավեպ», նշվ. աշխ., էջ 298:

⁴⁸ Տեր-Պետրոսյան Հ., նշվ. աշխ., էջ 171:

⁴⁹ Չորմիսյան Լ., նշվ. աշխ., էջ 169:

վրա պատրաստում էին մանուսա, ալաջա: 1900 թ. քաղաքում 300 ընտանիք աշխատում էին 3000 դազգահներով, բոլոր վարպետները հայեր էին: Այնթափից մանուսան արտահանում էին Վան, Մուշ, Բիթլիս, Կարին, Դիարբեքիր, Ադանա, Կոնիա, Կեսարիա, Իզմիր, Կ. Պոլիս: Մանուսայից բացի գործում էին կարպետներ, շալեր, գոտիներ⁵⁰:

Բուրսայում (Պրուսա) զարգացած էր շերամաբուծությունը⁵¹: Մինչև 1840 թ. Բուրսայի նահանգում արտադրված խոզակները բնակիչները տանն էին մանում, դրանից հետո կառուցվեցին մանարաններ, որոնց թիվը հասավ 50-ի: 1843 թ. Հակոբ Չելեպի Դյուզը Պողոս Բիլեզիկյանի հետ համագործակցելով՝ Իտալիայից բերեց հմուտ մանողներ, ճախարակներ, որոնց թիվը հասցրեց 100-ի⁵²: Բուրսայի գործարաններից մետաքսը բոժոժի ձևով ուղարկվում էր նաև Եվրոպա՝ վերամշակման: Գործող 580 դազգահներից 455-ը պատկանում էր հայերին, մնացածը՝ հույներին ու թուրքերին⁵³: 1900 թ. նահանգում կար 88 մանարանատուն՝ 4786 ավազանով, 1906 թ.՝ 131՝ 7685 ավազանով: Հայտնի մանարանատերեր էին Քեոյանը (2 մանարան՝ 146 ավազանով), Արթին Էմիրզյանը (2 մանարան՝ 114 ավազանով), Հակոբ Պոտուրյանը (2 մանարան՝ 110 ավազանով)⁵⁴:

Հախճապակու արհեստը Օսմանյան կայսրություն մուտք է գործել XVIII դ.՝ դարձյալ հայերի կողմից, որը հետագայում տարածում գտավ տարբեր քաղաքներում՝ Կուտինա, Կոնիա, Թոքատ⁵⁵: Կուտինայում հախճապակու գործարանների թիվը հասնում էր 300-ի: XIX դ. վերջին քառորդում հախճապակու արհեստը կատարելագործվեց Հաճի Կարապետի, Հաճի Հարություն Մինասյանի և Դավիթ Հովհաննիսյանի շնորհիվ: Կիրառում էին

⁵⁰ Նույն տեղում, էջ 170:

⁵¹ Սիրունի Հ., նշվ. աշխ., էջ 264:

⁵² Նույն տեղում, էջ 265:

⁵³ Տեր-Պետրոսյան Հ., նշվ. աշխ., էջ 234:

⁵⁴ Բյուզանդիոն, Պոլիս, 1906, օգոստոսի 30:

⁵⁵ Թեոդիկ, Ամենուն տարեցույց, Պոլիս, 1923, էջ 212:

հայկական, չինական, արաբական ծաղկանկարչություն⁵⁶: 1914 թ. Կուստինայում գործում էին երեք հախճապակու մեծ գործարան, որոնց արտադրանքը վաճառվում էր Լոնդոնում և Փարիզում⁵⁷:

Թոքատում գլխավոր արհեստներն էին պղնձագործությունը և ներկարարությունը: 1877 թ. կային 150 հայ պղնձագործներ (նրանց պատրաստած պղնձյա ամանեղենն իր նրբությամբ ու որակով մրցակից չուներ), 75 դերձակներից 65-ը, 20 ժամագործներից 17-ը, 20 կոշկակարներից 15-ը, 4 բժիշկներից 2-ը, 3 փաստաբաններից 2-ը հայեր էին, կային 10 քարհատ, 5 ներկարար, 10 ոսկերիչ, 25 մուշտակագործ, 45 հյուսն հայ: Հայ վարպետները պատրաստում էին եկեղեցու վարագույրներ, խաչեր, կանթեղներ, բուրվառներ, արծաթապատ կազմով ավետարաններ, սաղավարտներ⁵⁸:

Թոքատը ծխախոտի համաշխարհային արտադրության մեջ իր քանակով զբաղեցնում էր յոթերորդ տեղը, բայց որակով առաջինն էր: Թոքատում ծխախոտագործությունը բնակչության ապրուստի հիմնական միջոցն էր⁵⁹: Արտահանում էին Ամերիկա, Իտալիա, Հոլանդիա, Հունգարիա, Գերմանիա, Եգիպտոս⁶⁰:

Չարսանձակում զարգացած էր բրուտագործությունը: Բերկրիի արհեստավորները պատրաստում էին զանազան տեսակի նուրբ կավե իրեր, որոնք բացի Չարսանձակից ու Դերսիմից՝ վաճառվում էին Կապան-Մատենում, Մալաթիայում: Նրանք պատրաստում էին սափորներ, կժեր, կարասներ, խնոցիներ, ճրագամաններ, թոնիրներ, «աղի կուժ», որը ամռանը սառեցնում էր ջուրը: Հայտնի բրուտագործներից էին Բաղդասար և Կարապետ Նորոյանները և Հակոբ Մալխասյանը⁶¹:

⁵⁶ Նույն տեղում, էջ 223:

⁵⁷ Տեր-Պետրոսյան Հ., նշվ. աշխ., էջ 214:

⁵⁸ Չորմիայան Լ., նշվ. աշխ., էջ 180:

⁵⁹ Ալպոյաճյան Ա., նշվ. աշխ., էջ 1310:

⁶⁰ Նույն տեղում, էջ 1308:

⁶¹ Երևանյան Գ., Պատմություն Չարսանձազի հայոց, Պեյրուօ, 1956, էջ 226:

Բերկրիում կարում էին եվրոպական և տեղական ոճի կոշիկներ: Այդ բնագավառում հայտնի էր Գասպար Ուրֆայանը, Հովհաննես Ենովքյանը, Նշան Գզիրյանը, Միմոն Երևանյանը, Մեսրոպ Խաչիկյանը, Ավագ Մշմշյանը: Կոշկակարները որպես երկրորդ մասնագիտություն զբաղվում էին խաղախորդությամբ⁶²: Բերկրիում կային բժիշկներ, դեղագործներ, ատամնարույժներ, փաստաբաններ, լուսանկարիչներ: Բերկրիի քաղաքապետը սովորաբար նշանակվում էր հայերից: Բերկրին ուներ երեք նշանավոր դերձակ՝ Սարգիս և Վիկտոր Թերզյանները, Ղազարոս Ուրֆայանը: Ջարգացած էր զինագործությունը: Անվանի վարպետներ էին՝ Սարգիս Չագմաճյանը, Նշան Գզիրյանը, Հակոբ Պոնտոսյանը, Խաչատուր և Սահակ Պանտազյանները և այլք: Հայտնի ոսկերիչներ էին Պետրոս և Բաղդասար Էրմոյանները, Կարապետ Նորոյանը⁶³: Բերկրին ուներ 800 հայ տուն, որոնք բոլորը զոհ գնացին 1915 թ. կոտորածներին⁶⁴:

Իզմիրի նահանգի Նիկոմիդիո գավառի հայ բնակչության 70 տոկոսը զբաղվում էր երկրագործությամբ, 20 տոկոսը արհեստներով և 10 տոկոսը փոքր առևտրով կամ վաճառականությամբ: Ժողովրդի գլխավոր զբաղմունքներն էին շերամապահությունը, ծխախոտի մշակությունը, այգեգործությունը, ձիթամշակությունը, պտղամշակությունը, ածխագործությունը, փայտագործությունը, ատաղձագործությունը, երկաթագործությունը, ոսկերչությունը, դերձակությունը, կոշկակարությունը⁶⁵: Նահանգում կար 2 կերպասեղենի գործարան, որոնք բանակին ապահովում էին հանդերձանքի կտորով: Առաջինը և ամենահինը սուլթան Աբդուլ Մեջիդի օրոք 1836 թ. Հովհաննես բեյ Տատյանի սնօրինությամբ կառուցված կայսերական գործարանն էր, որի 345 բանվորներից 284-ը հայեր էին: Մյուսը Գարամուսալի մոտ 1893-1894 թթ. հիմնված գործարանն էր, որը արտադրում էր կեր-

⁶² Նույն տեղում, էջ 231:

⁶³ Նույն տեղում, էջ 238-239:

⁶⁴ Նույն տեղում, էջ 240-241:

⁶⁵ Չորմիայան Լ., նշվ. աշխ., էջ 172:

պասեղեն, կարպետ, ֆես, աշխատում էին 100-ից ավել բանվորներ: Այստեղ կար յազմայի գործարան՝ 50 աշխատողներով⁶⁶:

1889 թվականից սկսած մետաքսագործությունը զարգացավ Բուրսայից հարավ գտնվող հայաբնակ Ենիճե գյուղաքաղաքում: Հիմնադիրը Գառնիկ Պենտեյանն էր: 1898 թ. վիճակագրական տվյալների համաձայն կար 41 մետաքսի գործարան, որոնցից 17-ը հայերինն էր: Արտադրանքի մի մասը վաճառվում էր Օսմանյան կայսրությունում, մի մասը՝ արտահանվում էր⁶⁷: Կային 570 դազգահներ, արտադրում էին 25 տեսակի մետաքսյա գործվածքներ, կերպասներ: Դրանցից 455-ը պատկանում էր հայերին, 115-ը՝ թուրքերին և հույներին⁶⁸:

Երզնկան հայտնի էր իր դերձակներով, կոշկակարներով, ոսկերիչներով, պղնձագործներով: Մանուսայի և մետաքսի արտադրությամբ իրենց ապրուստն էին հայթայթում հարյուրավոր հայ ընտանիքներ: Դրանց նմուշները ներկայացվել են Միլանի ցուցահանդեսում և մեծ քանակով վաճառվում էին Եվրոպայում ու արևելքի բոլոր երկրներում⁶⁹: Երզնկայի զարգացմանը նպաստել էին երեք պայման. նախ՝ գավառն իր բերքառատությամբ հանդիսանում էր քաղաքի ծաղկման առաջին ազդակը: Երկրորդ. այն հանդիսանում էր ռազմական կենտրոն, ուր տեղակայված էր օսմանյան զորքերի 4-րդ զորաբանակը և զինամթերքը: Չորրորդ առկայությունը մեծ զարկ էր տալիս քաղաքի զարգացմանը, ծաղկում էր առևտուրը և արհեստները: Եվ երրորդ՝ Երզնկան բանուկ ճանապարհներով կապված էր Տրապիզոնի, Էրզրումի, Մեքաստիայի և Խարբերդի հետ՝ հանդիսանալով այդ քաղաքների հաղորդակցման հանգուցակետ⁷⁰:

Մալաթիայում կային արհեստներ, որոնք բացառապես հայերի մենաշնորհն էին: Զարգացած էր կոշկակարությունը, հյուսնությունը, ներկարարությունը, պղնձագործությունը, ոսկեր-

⁶⁶ Նույն տեղում, էջ 173:

⁶⁷ Բյուզանդիոն, Պոլիս, 30 մարտի, 1898:

⁶⁸ Տեր-Պետրոսյան Հ., նշվ. աշխ., էջ 233:

⁶⁹ Ա-Դո, նշվ. աշխ., էջ 220:

⁷⁰ Նույն տեղում, էջ 220:

չությունը, զինագործությունը, որմնադրությունը, դարբնությունը, երկաթագործությունը, թիթեղագործությունը, բրուտագործությունը, գինեգործությունը, ժամագործությունը, ջուլհակությունը, ձիթհանությունը, դերձակությունը, պայտարարությունը, կաշեգործությունը, շերամաբուծությունը, հացագործությունը և այլն: Արհեստների մեջ ցանկացած նորամուծություն կատարվում էր միմիայն հայերի միջոցով:

Մուշում գլխավոր արհեստներն էին դարբնությունը, ատաղձագործությունը, կոշկակարությունը, դերձակությունը, ոսկերչությունը, երկաթագործությունը, ներկարարությունը, բրուտագործությունը⁷¹: Մուշում պատրաստում էին կճուճներ, որոնք շատ դիմացկուն էին և զարդարված էին ոսկեզօծ թելիկներով և ջրամաններ, որոնք օժտված էին ջուրը սառը պահելու հատկությամբ⁷²: Մուշը հայտնի էր «Մամսուն» տեսակի ծխախոտով⁷³:

Կ. Պոլսում հայերի կողմից զարգացրած արհեստներից էր ծնծղաշինությունը: 1633 թ. սկսած Զիլճյանների ընտանիքը երկու դար սերնդեսերունդ զբաղվել է այդ արհեստով: 1910 թ. գործել է ծնծղա պատրաստող «Զիլճյան և ընկ.» հաստատությունը: Նրանց պատրաստած ծնծղաներն իրենց հնչողական նրբությամբ գերազանցում էին եվրոպականներին և մի շարք միջազգային ցուցահանդեսներում՝ Լոնդոնի (1851 թ., 1862 թ.), Փարիզի (1867 թ.), Վիեննայի (1873 թ.), Բոստոնի (1883 թ.), Բոլոնիայի (1888 թ.), Չիկագոյի (1893 թ.) արժանացել էին մրցանակների: Այս գերդաստանի վերջին ներկայացուցիչը Քերովբե Զիլճյանն էր (1828-1910), որի մահից հետո ծնծղաների պատրաստման գաղտնիքը վաճառվեց ամերիկացիներին⁷⁴:

Բարձրորակ արհեստավորներ էին հայ զինագործները: Նրանք պատրաստում էին սուր, հրացանի փող, նորոգում էին զենքի այլևայլ տեսակներ: Զենքին և ռազմական գործողություն-

⁷¹ Նույն տեղում, էջ 111:

⁷² Փափագյան Վ., նշվ. աշխ., հ. 5, էջ 474:

⁷³ Նույն տեղում, էջ 70:

⁷⁴ Սիրունի Հ., Պոլիս և իր դերը, Անթիլիաս, 1988, էջ 221:

ներին, ինչպես և բանակի սպասարկմանն առնչվող արհեստավորները կազմում էին բանակի բաղկացուցիչ մասը և ուղեկցում էին նրան ամբողջ արշավի ընթացքում⁷⁵: Հայ զինագործ վարպետներն էին պատրաստում ենիչերիների զենքերը: Զինագործ վարպետ Մարգիս Աճեմյանը արվեստի մակարդակի էր հասցրել զինագործությունը: Նա էր պատրաստում սուլթան Մահմուդ II-ի (1806-1839) սրերը: Նրա աշխատանքները ցուցադրված են Ստամբուլի Թոփքափրի պալատում, Նյու-Յորքի Մետրոպոլիտեն և Աթենքի Բենաքի թանգարաններում⁷⁶:

Օսմանյան ռազմանավերի վարպետները հիմնականում հայեր և հույներ էին: «Կայսրության նավարանի դարբնավետության պաշտոնը ԺԸ-ԺԹ դդ. սկսած հանձնված էր Տեմիրճիպաշյան ընտանիքին»⁷⁷:

Այսպիսով, Օսմանյան կայսրությունում արհեստի բոլոր ճյուղերին զարկ տվողները հայերն էին: Թուրքական բռնության, հալածանքի, նախանձի և ատելության, տեխնիկական հետամնացության, էլեկտրականության, սարքավորումների բացակայության պայմաններում անգամ նրանք ոչ միայն հանդիսացան որոշ արհեստների առաջնեկները, այլև կարողացան դրանցով զբաղվելու մենաշնորհը հետագայում պահել իրենց ձեռքում և, կատարելագործվելով՝ դուրս գալ միջազգային ասպարեզ:

⁷⁵ Խառատյան Ա., Կոստանդնուպոլսի հայ գաղթօջախը, (15-17-րդ դդ.), Ե., 2007, էջ 298:

⁷⁶ Բախչինյան Ա., Հայազգի գործիչներ հնագույն ժամանակներից մինչև մեր օրեր, Ե., 2002, էջ 145:

⁷⁷ Գևորգ Տեմիրճիպաշյանը արքունի նավատորմի նավահարդարավետն էր և թնդանոթարանի վերատեսուչը: Նա է հորինել այժմյան խարիսխը, որը գնահատվել է եվրոպացիների կողմից և դրվել գործածության մեջ: Նրա գերդաստանից Ենովթը զբաղվել է արքունի նավատորմի ցամաքային զորքերի և պալատի հացի մատակարարման գործով, հայտնի էր նաև որպես գերագույն ժողովի, այնուհետև՝ ազգային սահմանադրության հիմնադիրներից մեկը: Տես՝ Աստոյան Ա., Հայերն Օսմանյան բանակում ԺԴ դարից մինչև 1918 /Ուրվագիծ/, «Հայկազյան հայագիտական հանդես», հ. ԻԸ, Պեյրոթ, 2008:

АРМЯНЕ В ЭКОНОМИЧЕСКОЙ ЖИЗНИ ОСМАНСКОЙ ИМПЕРИИ

(вторая половина XIX века – начало XX века)

Наира Гиносян

(резюме)

Армяне способствовали становлению и развитию большинства отраслей экономики и культуры многонациональной Османской империи.

В статье показаны заслуги армян в развитии торговли и процветании ряда ремесел. Экспорт и импорт товаров находился в руках армянских купцов. Благодаря армянам шелководство в сельском хозяйстве и шелкоткачество в промыслах стали одними из основных отраслей в экономике страны. Такими ремеслами, как обработка меди, полотняное производство, сапожное, кузнечное, гончарное, текстильное дело, портняжничество, кожевничество, столярничество, ковроделие, занимались исключительно армяне. Ювелирное дело было монополией армян.

ARMENIANS IN THE ECONOMIC LIFE OF THE OTTOMAN EMPIRE

(second half of XIX- beginning of XX centuries)

Naira Ginosyan

(summary)

The Armenians, having a diversified artesian talents and a great curiosity were the most hardworking and cultural nation among the multi-ethnic Ottoman Empire. This article dedicated to contribution and undeniable role of Armenians in the economic life of Ottoman Empire in the second half of the nineteenth and early twentieth century.

Here are shows the advantages of Armenians in the development of trade and prosperity of a number of crafts. The export and import of goods was mostly in hands of Armenian merchants. Due to Armenians in the sericulture and silk weaving agriculture has become one of the major industries in the economy.